

A Comparative Study of the Viewpoints on the Phrase “min as-Sama” in the Verses about Rain

Mahmud Qasim Zadeh Khoshkrudi ¹
Muhammad Kazim Rahman Sitayish ²

Received: 07/04/2019 | Accepted: 02/09/2019

Abstract

In various verses of the Qur'an, the term rain has been used when describing Godly qualities, biography of different ethnic groups, the divine blessings and so on. The phrase “min as-Sama” in the Qur'an can likely refer to the source of rainwater, and a review of some exegeses displays the same thing. Disagreement among the commentators and the citation of different evidences in this regard necessitates analysis of the likely causes. Considering the ideas of the commentators, it can be concluded that there are two viewpoints on the source of rainwater: One view relates rain to a heavenly source, and another considers that as a result of surface water and its vaporization. The distinction between the two above viewpoints can be attributed to the role of definite experimental science as a significant evidence in the perception of some interpreters. With regard to the exegeses reviewed in this study, it is revealed that reliance on just the literal meaning of Qur'anic verses is not a valid evidence to prove the heavenly source of rainwater. Furthermore, some narratives display an image of clouds which denote rainfall comes from upper clouds although this point might be considered as a metaphor and allegory.

Keywords: Verses about Rain, Narratives (Riwayat) about Rain, Source of Rain, Exegetical Differences

¹ (Corresponding Author) Ph.D. Student in the Qur'anic Science and Hadith, University of Tehran, | Email: mahmoudghkh@gmail.com

² Assistant Professor, Department of the Qur'anic Science and Hadith, University of Qom, | Email: kr.setayesh@gmail.com

بررسی تطبیقی دیدگاه‌ها درباره عبارت «من السماء» در آیات مربوط به باران

محمود قاسم‌زاده خشک‌رودی^۱
محمدکاظم رحمان ستایش^۲

تاریخ ارسال: ۹۸/۰۱/۱۸ | تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۶/۱۱

چکیده

باران در آیات مختلف قرآن، ضمن بیان صفات الهی، برای ذکر سرگذشت اقوام مختلف و برشمردن نعمت‌های الهی و ... آمده است. در میان این آیات، تعبیر «من السماء» به چشم می‌خورد که می‌تواند ناظر به مبدأ آب باران قلمداد شود و نگاهی به برخی تفاسیر، گویای آن است که عبارت‌هایی نظیر «من السماء» ناظر به سرچشمه آب باران محسوب شده است. اختلاف نظر مفسران و استناد ایشان به شواهد و قراین مختلف، بررسی و ارزیابی دلایل ایشان را ضروری می‌سازد. با توجه به مجموع نظرهای مفسران، می‌توان گفت که دو دیدگاه درباره منبع آب باران وجود دارد؛ یکی باران را به سرچشمه‌ای آسمانی مرتبط می‌داند و دیگری از نقش آب‌های زمین و تبخیر آنها در پیدایش باران سخن می‌گوید. تمایز اصلی این دو دیدگاه را می‌توان به نقش علوم تجربی قطعی و شناخت حاصل از آن نسبت داد؛ عاملی که یک قرینه مهم در برخی از برداشت‌های مفسران بوده است. با توجه به تفاسیر بررسی شده، تمسک به ظاهر آیات برای اثبات منبع آسمانی آب باران، قرینه معتبری نخواهد بود. هم‌چنین، برخی روایات، تصویری از ابر ارائه می‌دهند که ظاهراً مقتضی بارش باران از بالای ابرهاست؛ اما این موارد می‌توانند یک تشبیه و تمثیل قلمداد شوند.

واژگان کلیدی: آیات باران، روایات باران، سرچشمه باران، اختلاف تفاسیر.

۱. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه تهران (نویسنده مسئول) | mahmoudghkh@gmail.com

۲. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه قم | kr.setayesh@gmail.com

۱. مقدمه

عبارت «من السماء» در آیات مربوط به باران، تعبیری پُر تکرار بوده و مطالعه تفاسیر مختلف نشان می‌دهد که برخی آن را درباره سرچشمه آب باران دانسته‌اند (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۲۷۴؛ الطبرانی، ۲۰۰۸، ج ۳، ص ۶۷؛ المیسی، ۱۳۷۱، ج ۵، ص ۲۵۸؛ الفراء البغوی، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۱۹۵ و ۱۹۶؛ ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ج ۱۵، ص ۲۶۹؛ الفخر الرازی، ۱۴۲۰، ج ۱۳، ص ۸۳؛ القرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۲، ص ۲۸۹؛ السیوطی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۳۴؛ کاشانی، بی تا، ج ۱، ص ۱۰۷؛ کاشانی، ۱۴۲۳، ج ۱، ص ۸۴؛ الألوسی، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۲۲۴؛ النهاوندی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۳۷۷؛ ابن عاشور، ۱۴۲۲، ج ۲، ص ۸۱ و ۸۲؛ الزحیلی، ۱۴۱۱، ج ۲۵، ص ۱۲۴). دیدگاه مفسران درباره سرچشمه باران قابل تقسیم‌بندی به دو بخش پیش از شناخت علوم تجربی از باران و پس از آن است. پیش از تبیین علوم تجربی از این پدیده، برخی به منشأ آسمانی باران اشاره کرده و به توضیح و تبیین آن پرداخته‌اند (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۶۱؛ الفخر الرازی، ۱۴۲۰، ج ۱۳، ص ۸۳؛ کاشانی، بی تا، ج ۱، ص ۱۰۷)، و این گونه به نظر می‌رسد که سرچشمه باران را آب‌های آسمان می‌دانند، اما پس از دوره نخست، مفسرانی بوده‌اند که به سراغ بیان نقش تبخیر آب‌های زمین در پیدایش ابر و بارش باران رفته‌اند (القاسمی، ۱۴۱۸، ج ۶، ص ۳۳۳؛ الخطیب، ۱۴۲۴، ج ۷، ص ۲۲۷؛ رشیدرضا، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۶۰؛ ابن عاشور، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۳۲۷ و ۳۲۸؛ الطباطبائی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۴۰۴؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹، ج ۲۰، ص ۳۰۴؛ الصادقی، ۱۴۰۶، ج ۲۳، ص ۱۹۹؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۵، ص ۱۱۵ و ۱۱۶؛ الزحیلی، ۱۴۱۱، ج ۲، ص ۶۱). گفتنی است همواره شاهد مفسرانی نیز بوده‌ایم که به روشنی در این باره سخن نگفته‌اند و ذیل تعبیر «من السماء»، صرفاً بارش باران از آسمان را بیان کرده‌اند. این تعداد از مفسران در دایره این تحقیق نبوده‌اند.

استاد هر دو گروه از مفسران به ظاهر آیات و روایات و سایر قراین تفسیری، ضرورت اعتبارسنجی و ارزیابی این شواهد را پیش‌روی خواننده می‌گذارد. هرچند تعیین تکلیف تمامی این قراین تفسیری، نیازمند فرصتی مستقل و مخصوص است؛ اما به نظر می‌رسد، بخشی از دلایل و برداشت‌ها در این نوشتار قابل بررسی باشد؛ ضرورتی که با توجه به سابقه اندک

بررسی این دلایل، دوچندان می‌شود. به این منظور، هر چند در مواردی به دیگر آیات حوزه هواشناسی نیز پرداخته می‌شود؛ اما تفسیر آیاتی که در آنها واژه «سما» به کار رفته و به باران مربوط بوده است، محوریت بررسی خواهد بود. فهرست این آیات به صورت ذیل است:

سوره	آیه	سوره	آیه
بقره	۱۹، ۲۲ و ۱۶۴	نمل	۶۰
انعام	۶ و ۹۹	عنکبوت	۶۳
انفال	۱۱ و ۳۲	روم	۲۴ و ۴۸
یونس	۲۴ و ۳۱	لقمان	۱۰
هود	۵۲	سبأ	۲
رعد	۱۷	فاطر	۲۷
ابراهیم	۳۲	زمر	۲۱
حجر	۲۲	غافر	۱۳
نحل	۱۰ و ۶۵	زخرف	۱۱
کهف	۴۵	جاثیه	۵
طه	۵۳	ق	۹
حج	۶۳	ذاریات	۲۲
مؤمنون	۱۸	قمر	۱۱
نور	۴۳	حدید	۴
فرقان	۴۸		

۲. بررسی دیدگاه‌های مفسران

۲-۱. دیدگاه یک باران از یک منبع آسمانی سرچشمه می‌گیرد و بر زمین می‌بارد.

صورت کلی دیدگاه یک، به سه شکل جزئی‌تر قابل بیان است:

الف) باران از آسمان هفتم یا دریای زیر عرش یا آسمان بالای ابر سرچشمه می‌گیرد. از عکرمه نقل شده که آب از «السماء السابعة» (آسمان هفتم) نازل می‌شود (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۲۷۴؛ السیوطی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۳۴). نقل می‌شود: «إن المطر ماء یخرج من تحت العرش فیترزل من سماء الی سماء حتی یجتمع فی السماء الدنیا» (البغدادی، ۱۴۱۸، ص ۵۲؛ ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۶۱؛ السیوطی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۳۴). در تفسیر «منهج الصادقین» آمده است که برخی می‌گویند باران از دریایی که زیر آسمان است نازل می‌شود

(کاشانی، بی تا، ج ۱، ص ۱۰۷). مشابه این دیدگاه در تفاسیر دیگر نیز مشاهده می‌شود. به عبارت دیگر، سخنانی ذکر می‌شود که مضمون آنها حاکی از وجود آب در بالای آسمان یا ابرها بوده و آب باران از آنها به سوی زمین سرازیر می‌شود (حسن بن علی، ۱۴۰۹، ص ۱۴۳؛ الطبرانی، ۲۰۰۸، ج ۳، ص ۶۷؛ شبّر، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۷۸؛ الشیبانی، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۵۱؛ المیبدی، ۱۳۷۱، ج ۵، ص ۲۵۸؛ الفراء البغوی، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۱۹۵ و ۱۹۶؛ الزمخشری، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۱۲۲؛ السیوطی، ۱۴۰۴، ج ۵، ص ۱۵۷).

ب) آب باران درون ابر یا باد ایجاد (خلق) می‌شود و از آن فرومی‌ریزد و می‌بارد. طبرانی از قول ابن مسعود نقل می‌کند: خداوند آب را در باد خلق می‌کند و باد، آن را در ابر وارد می‌سازد (طبرانی، ۲۰۰۸، ج ۴، ص ۴۴). ابن الجوزی چنین سخنی را از قول ابن مسعود نقل می‌کند، اما در آن به «حمل» آب توسط باد اشاره شده است (ابن الجوزی، ۱۴۲۲، ج ۲، ص ۵۳۰).

در تفسیر میبدی آمده است: «وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَخْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا؛ قطره‌های باران در میغ تعبیه‌کنند و آن میغ گران‌بار بر هوا قدرت بدارد، آن‌گه بادی گرم فرستد تا میغ از هم برگشاید و قطرات از آن بریزد» (المیبدی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۴۳۶).

ج) آب باران به وسیله باد وارد ابر می‌شود و از آن می‌بارد. این دیدگاه ذیل تفسیر آیات مربوط به باد؛ نظیر «وَأَرْسَلْنَا الرِّيَّاحَ لَوَاقِحَ فَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً...؛ و بادها را باردار کننده فرستادیم و از آسمان آبی نازل کردیم...» (حجر: ۲۲) قابل مشاهده می‌باشد.

از قتاده، ابراهیم و ضحاک نقل شده که ذیل عبارت «أَرْسَلْنَا الرِّيَّاحَ لَوَاقِحَ» در آیه ۲۲ سوره حجر، گفته‌اند: «یعنی باد، آب در ابر نهد» (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ج ۱۱، ص ۳۱۸). مقاتل بن سلیمان نقشی که برای باد در آیه ۲۲ حجر ذکر می‌کند آن است که: باد، آب همراه خود را به ابر می‌دهد (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳، ج ۲، ص ۴۲۷). طبری ذیل این آیه می‌نویسد «لِقْحَهَا حَمَلُهَا الْمَاءِ وَالْقَاحِهَا السَّحَابُ» (طبری، ۱۴۱۲، ج ۱۴، ص ۱۴). طبرانی نیز ذیل این آیه، باد را حامل باران برای ابر توصیف می‌کند (همان، ج ۴، ص ۴۴).

ابن ابی حاتم از قول ابن عباس نقل می‌کند: باد، برای ابر آب را حمل می‌کند و با

گذشتن باد بر آن، ابر می‌بارد (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹، ج ۹، ص ۳۰۹۳). طوسی، باد را به‌عنوان عاملی که آب را وارد ابر می‌سازد، ذکر کرده است (الطوسی، بی تا، ج ۶، ص ۳۲۸). بغوی نیز در توضیح معنای «لواقح»، آن را حمل آب توسط باد به‌سوی ابر عنوان کرده است (الفراء البغوی، ۱۴۲۰، ج ۳، ص ۵۴).

از آن‌جایی که در چنین تفاسیری سخن از آبِ سطح زمین به میان نیامده، این موارد ذیل دیدگاه یک مطرح شده است.

بررسی دلایل دیدگاه یک

۱-۲. ظاهر آیات و روایات

برخی به استناد ظاهر آیات و روایات، آن را تأیید کننده این مطلب دانسته‌اند که باران، از آب‌های آسمان سرچشمه می‌گیرد و آب‌های زمین ارتباطی به باران ندارد. ایشان با توجه به آیات قرآن و به‌خصوص تعبیر پُر تکرار «من السماء» در آنها و نیز برخی روایات، نتیجه گرفته‌اند که باران به منبعی فراتر از ابرها متصل است (الفخر الرازی، ۱۴۲۰، ج ۲، ص ۳۴۳ و ۳۴۴؛ همان، ج ۴، ص ۱۶۹؛ همان، ج ۱۹، ص ۱۳۵؛ کاشانی، ۱۴۲۳، ج ۱، ص ۸۴). فخر رازی ذیل آیه ۹۹ سوره انعام می‌نویسد «ظاهر قوله تعالی: وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً يَنْزِلُ فِيهَا مِنَ السَّمَاءِ» (الفخر الرازی، ۱۴۲۰، ج ۱۳، ص ۸۳). او در ادامه می‌نویسد: «جميع الآيات ناطقة بنزول المطر من السماء» (همان، ج ۱۳، ص ۸۴). هم‌چنین، نهاوندی می‌گوید: ظاهر آیات و روایات گویای نزول باران از آسمان بر ابر و سپس بر زمین است. وی دیدگاه طبعیون را «مخالف لظواهر الآيات و صريح الروایات» برشمرده است (النهاوندی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۳۷۷).

به‌نظر می‌رسد، اگر ظاهر آیات و روایات محل استناد باشد بتوان گفت که ظاهر این موارد، صراحت کافی را نسبت به مطلب مورد بحث ندارند. عدم صراحت این آیات، با توجه به تفاسیر دیگری که ذیل این آیات بیان شده، قابل دفاع است. علاوه بر این، شاهدیم که کسانی، این آیات را از نمونه‌های موافق طبع دانشمندان علوم تجربی عنوان کرده و آن را مایه عبرت و تذکر دانسته‌اند (ابن عاشور، ۱۴۲۲، ج ۲، ص ۸۱ و ۸۲). سه مورد از تفاسیر دیگری که ارائه شده به‌صورت ذیل است:

(۱) مراد از استعمال «من السماء» در آیات باران، تذکر این حقیقت است که باران از

اراده، قدرت و مشیت الهی سرچشمه می‌گیرد. برای نمونه، در تفسیر «المنار»، دلیل این که تعبیری بدیهی مانند «من السماء» برای باران به صورت مکرر آمده است، را این بر شمرده که می‌خواهند به قدرت الهی و عدم قدرت موجودات اشاره‌ای کرده باشند. رشیدرضا می‌نویسد: «وصفه بأنه من السماء مع العلم بأن الصيب لا يكون إلا من السماء للأشعار بأنه أمر لا يملكون دفعه و ليس ملاكه في أيديهم» (رشیدرضا، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۱۷۴). معنیه اشاره به «مسبب الاسباب» بودن خداوند و اثبات توحید الهی را در این باره ذکر کرده است (مغنیه، ۱۴۲۴، ج ۳، ص ۲۳۴). آلوسی در این باره می‌نویسد: مراد آن است که باران از «عرش الإرادة و سماء القدرة» الهی نازل می‌شود (الآلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۹۱). هم‌چنین برخی نیز، اشاره به نزول باران را بیان‌نشانه‌ای از نظام منظم طبیعت دانسته‌اند که به خالق خود اشاره می‌کند (سیدقطب، ۱۴۲۵، ج ۴، ص ۱۸۹۸ و ۲۱۶۲؛ الزحیلی، ۱۴۱۱، ج ۱۴، ص ۱۶۸ و ۱۶۹).

(۲) مراد، بیان این مطلب است که آب‌های موجود در سطح زمین همگی از آب باران هستند (الشوکانی، ۱۴۱۴، ج ۳، ص ۵۶۵؛ رستمی، ۱۳۸۶، ص ۱۸۸؛ مصباح یزدی، ۱۳۶۸، ص ۲۶۳ و ۲۶۴). مکارم‌شیرازی عبارت «من السماء» را ناظر به این مطلب دانسته که همه منابع آب‌های زمین از باران سرچشمه می‌گیرند. او می‌نویسد: «این که می‌گوید از طرف آسمان ... به خاطر آن است که تمام منابع آب روی زمین؛ اعم از چشمه‌ها و نهرها و قنات‌ها و چاه‌های عمیق به آب باران منتهی می‌گردد» (مکارم‌شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۵، ص ۳۶۹). طباطبائی ذیل آیه ۲۲ سوره حجر می‌گوید: «آیه ... با قسمت دومش؛ یعنی جمله «فَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنْزَلْنَا كُمُوهُ» مسئله پیدایش آب را از باران اثبات نموده است» (طباطبائی، ۱۳۷۲، ج ۱۲، ص ۱۴۶؛ همان، ۱۳۷۴، ج ۱۲، ص ۲۱۴).

(۳) در عبارت «من السماء»، مضاف حذف شده و مراد از این عبارت، جملاتی مانند «من جانب السماء»، «من نحو السماء» یا «من جهة السماء» می‌تواند باشد (الآلوسی، ۱۴۱۵، ج ۷، ص ۳۴۸؛ الطبرانی، ۲۰۰۸، ج ۱، ص ۱۴۱؛ الطوسی، بی‌تا، ج ۲، ص ۵۸؛ المیبدی، ۱۳۷۱، ج ۶، ص ۴۳۰؛ البیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۲، ص ۱۷۴؛ نظام‌نیشابوری، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۴۵۸؛ الشربینی، ۱۴۲۵، ج ۱، ص ۵۰۸؛ الزحیلی، ۱۴۱۱، ج ۱۳، ص ۱۴۴؛ القرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۰، ص ۱۸؛ ابوحیان، ۱۴۲۰، ج ۲، ص ۷۹؛ الشوکانی، ۱۴۱۴، ج ۳، ص ۱۸۲). آلوسی ذیل عبارت «وَهُوَ

الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً» در آیه ۹۹ سوره انعام می‌نویسد: مراد از آب، باران بوده و عبارت «من السماء»، به معنای «مِنَ السَّحَابِ» یا با در تقدیر دانستن مضاف، «مِن جَانِبِ السَّمَاءِ» است (الألوسی، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۲۲۴).

۲-۱-۲. روایات حاکی از وجود دریای زیر عرش

ظاهر برخی از روایات، از وجود دریایی زیر عرش حکایت دارند که سرچشمه آب باران است (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۵۲۵؛ الفیض الکاشانی، ۱۴۰۶، ج ۲۶، ص ۵۰۱؛ محمدباقرالمجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۶، ص ۳۸۳؛ الراوندی، بی‌تا، ص ۴۱؛ النوری، ۱۴۰۸، ج ۶، ص ۱۹۱؛ رستمی، ۱۳۸۹، ص ۱۶۷). از قول امام علی نقل شده است: «إِنَّ تَحْتَ الْعَرْشِ بَحْرًا فِيهِ مَاءٌ يُنْبِتُ أَرْزَاقَ الْحَيَوَانَاتِ، فَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ -عَزَّ ذِكْرُهُ- أَنْ يُنْبِتَ بِهِ مَا يَشَاءُ لَهُمْ رَحْمَةً مِنْهُ لَهُمْ أَوْحَى اللَّهُ إِلَيْهِ، فَمَطَّرَ مَا شَاءَ مِنْ سَمَاءٍ إِلَى سَمَاءٍ حَتَّى يَصِيبَ إِلَى سَمَاءِ الدُّنْيَا -فِيَمَا أَظُنُّ- فَيُلْقِيَهُ إِلَى السَّحَابِ» (الکلینی، ۱۴۲۹، ج ۱۵، ص ۵۴۴ و ۵۴۵؛ الفیض الکاشانی، ۱۴۰۶، ج ۲۶، ص ۴۹۹؛ الحمیری، ۱۴۱۳، ص ۷۳؛ البحرانسی، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۲۳۸؛ الحویزی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۴۲؛ محمدباقرالمجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۶، ص ۳۷۲؛ رستمی، ۱۳۸۹، ص ۱۶۷).

نقل شده است که پیامبر در اولین باران (یا اول هر باران) می‌ایستادند تا سر و صورت‌شان از باران خیس شود و می‌فرمودند: «إِنَّ هَذَا مَاءٌ قَرِيبٌ عَهْدٍ بِالْعَرْشِ» (محمدباقرالمجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۶، ص ۳۸۳؛ الراوندی، بی‌تا، ص ۴۱؛ النوری، ۱۴۰۸، ج ۶، ص ۱۹۱؛ رستمی، ۱۳۸۹، ص ۱۶۷).

«عرش» از جمله واژگانی است که در لسان آیات (ناعراف: ۵۴؛ رعد: ۲؛ یونس: ۳؛ سجده: ۴؛ حدید: ۴) و روایات (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ص ۴۵۶)، برای معنای «جایگاه قدرت و اراده» به کار رفته است و در این روایات نیز می‌تواند ناظر به اراده و قدرت الهی در بارش باران باشد و کنایه از علم و قدرت قلمداد شود (المازندرانی، ۱۳۸۲، ج ۱۲، ص ۳۰۹). از امام صادق روایت می‌شود: «همانا خداوند تبارک و تعالی هرگاه اراده فرماید که به وسیله باران به مخلوقات خود نفع رساند، ابر را فرمان می‌دهد و ابر آب را از زیر عرش بر می‌دارد و هرگاه نخواهد که منتفع شوند از باران و چیزی نروید، ابر را فرمان می‌دهد تا آب را از دریا برگیرد. گفتند: آب دریا شور است (پس چگونه آب باران شیرین است). آن حضرت فرمود:

البته ابر آن را شیرین می‌سازد» (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۵۲۵؛ الفیض الکاشانی، ۱۴۰۶، ج ۲۶، ص ۵۰۱؛ ابن بابویه، ۱۳۶۹، ج ۲، ص ۲۳۹). در این روایت، عرش ناظر به عرش رحمت و شفقت الهی است (محمد تقی المجلسی، ۱۴۱۴، ج ۵، ص ۳۰۴)، نه یک محل و مکان.

۳-۱-۲. روایات و اخبار حاکی از غربال بودن ابر

روایات و سخنانی وجود دارد که ابر را غربال آب باران توصیف کرده است (محمد باقر المجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۶، ص ۳۷۸ و ۳۸۱؛ الحویزی، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۶۱۵؛ البحرانی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۸۵؛ البرقی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۳۱۶؛ رستمی، ۱۳۸۹، ص ۱۶۶ و ۱۶۷). از این موارد استفاده می‌شود که ابر به مانند غربال بر سر راه آب باران است. می‌توان گفت که این روایات مستندی است برای کسانی که می‌خواهند ابر را جسمی خارجی در نظر بگیرند. از جمله کسانی که این دیدگاه را پذیرفته‌اند می‌توان به سلّی (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹، ج ۸، ص ۲۷۰۴) و «ابوالفتوح رازی» (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۲۷۲) اشاره کرد. برخی نیز تنها به نقل این نظر پرداخته‌اند (کاشانی، بی تا، ج ۱، ص ۱۰۷).

از قول پیامبر نقل می‌شود: «خداوند ابر را غربال‌های باران قرار داده است و ابرها، تگرگ‌ها را ذوب می‌کنند تا تبدیل به آب شود و باعث صدمه به اشیاء نشود» (محمد باقر المجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۶، ص ۳۸۱؛ الحویزی، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۶۱۵؛ البحرانی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۸۵؛ رستمی، ۱۳۸۹، ص ۱۶۷). امام علی فرموده‌اند: «السَّحَابُ غُرْبَالُ الْمَطَرِ وَ لَوْلَا ذَلِكَ لَأَفْسَدَ كُلَّ شَيْءٍ يَقَعُ عَلَيْهِ» (الحمیری، ۱۴۱۳، ص ۱۳۶؛ محمد باقر المجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۶، ص ۳۷۳؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۵۲۵؛ ابن بابویه، ۱۳۶۹، ج ۲، ص ۲۴۰؛ رستمی، ۱۳۸۹، ص ۱۶۶).

از سوی دیگر، سخنانی از قول وهب بن منبه و کعب الاحبار نقل شده است که ابر را غربال گفته‌اند. از قول کعب الاحبار آمده است: «السحاب غربال المطر» (ابوحیان، ۱۴۲۰، ج ۲، ص ۸۲؛ ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹، ج ۸، ص ۲۶۱۷؛ القرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۲، ص ۲۸۹؛ السیوطی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۳۴). وهب بن منبه می‌گوید: در طوفان قوم نوح، باران بارید، در حالی که ابری بر سر راهش نبود و از این جهت، باران مایه تباهی و عذاب شد (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ج ۱۵، ص ۲۶۹؛ المیددی، ۱۳۷۱، ج ۷، ص ۴۶۹). مشابه چنین توصیفی از عذاب قوم نوح،

از سوی ابن عباس نیز گزارش شده است. سیوطی می‌نویسد: «عن ابن عباس عن أبي المثنى ان الأرض قالت رب أروني من الماء ولا تنزله علي منهمرا كما أنزلته علي يوم الطوفان قال سأجعل لك السحاب غربالاً» (السيوطي، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۱۶۶).

در خصوص این روایات می‌توان به سه مطلب اشاره کرد که تا حدودی وضعیّت آنها را روشن می‌سازد:

یکم) تبیین عذاب قوم نوح به صورت دیگری نیز ممکن است؛ مانند این که گفته‌اند در عذاب قوم نوح، باران به جای آن که «بقدر» (به اندازه) باشد، بیش از اندازه باریده است (الطبري، ۱۴۱۲، ج ۲۵، ص ۳۲؛ الطبراني، ۲۰۰۸، ج ۵، ص ۴۶۲؛ القرطبي، ۱۳۶۴، ج ۱۶، ص ۶۴؛ کاشانی، بی تا، ج ۹، ص ۹۸). از امام علی روایت شده است: باران عذاب آنان «بِأَلَا وَرَيْنَ وَلَا عَدِيدٍ» (بدون هیچ وزن و شمارشی) بوده است (الكليني، ۱۴۲۹، ج ۱۵، ص ۵۴۴ و ۵۴۵). خازن ذیل آیه ۱۱ سوره زخرف می‌نویسد: «وَالَّذِي نَزَّلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً يَقْدِرُ أَيُّ بَقْدَرٍ حَاجَاتِكُمْ إِلَيْهِ لَا كَمَا أَنْزَلَ عَلَي قَوْمِ نُوحٍ حَتَّى أَهْلَكَهُمْ» (خازن، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۱۰۶). شاهد دیگر، آن است که، در نسخه کتاب «بحار الأنوار»، جمله پایانی یکی از روایات مربوط به عذاب قوم نوح، به جای «بِغَيْرِ سَحَابٍ» به صورت «بِغَيْرِ حَسَابٍ» ذکر شده است (محمدباقر المجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۶، ص ۳۷۸؛ البرقي، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۳۱۶).

دوم) غربال نامیدن ابر یک تشبیه برای اشاره به قطره قطره باریدن باران یا پاک و شیرین بودن آن است. آن چه از سوی ناظر زمینی دیده می‌شود آن است که: باران، به صورت قطره قطره از ابر می‌بارد و به این خاطر، می‌توان غربال بودن ابر را به معنای آن دانست که آب بسیار را به صورت قطره قطره فرومی‌فرستد (محمدتقی المجلسی، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۷۷۵؛ ابن بابویه، ۱۳۶۹، ج ۲، ص ۲۴۰). طبرانی نوشته است: «قيل: إن السحاب كالمنخل يخرج منه المطر قطرة قطرة» (الطبراني، ۲۰۰۸، ج ۱، ص ۲۷۸). هم چنین میبیدی می‌نویسد: «روي أن الله تعالى خلق السحاب على هيئة الغربال ثم يصب الماء عليه من السماء صبا ثم ينزل منه قطرة قطرة» (المبيدي، ۱۳۷۱، ج ۶، ص ۵۵۵). مجلسی نقل کرده است: «... لَوْ لَا السَّحَابُ لَخَرَبَتِ الْأَرْضُ فَمَا أَتَيْتُ شَيْئاً وَ لَكِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ السَّحَابَ فَيَغْرِيلُ الْمَاءَ فَيُنزِلُ قَطْرًا» (محمدباقر المجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۶، ص ۳۷۸؛ رستمی، ۱۳۸۹، ص ۱۶۶ (با اندکی تغییر)).

یکی از معانی غربال، تصفیه و جداسازی مواد است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۱، ص ۴۹۱) و می‌توان این نقش را به ابر نیز نسبت داد. آبی که حاصل ابرهاست، آبی شیرین و پاکیزه بوده و از بسیاری از ناخالصی‌ها عاریست (فرقان: ۴۸؛ الکلینی، ۱۴۲۹، ج ۱۲، ص ۶۴۶؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۵۲۵؛ الفیض‌الکاشانی، ۱۴۰۶، ج ۲۶، ص ۵۰۱؛ الفیض‌الکاشانی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۲۷۰).

سوم) کعب‌الاحبار و وهب بن منبه، از جمله راویان اسرائیلیات هستند (معرفت، ۱۴۲۹، ج ۲، ص ۲۲۱). برخی از نقل‌ها عدم اطلاع دقیق این اشخاص را نشان می‌دهد (السیوطی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۳۴). از قول رشیدرضا درباره وهب و کعب چنین آمده است: «از میان کسانی که اسرائیلیات را روایت کرده‌اند، وهب بن منبه و کعب‌الاحبار بدترین افراد و فریب‌کارترین و نیرنگ‌بازترین آنان بودند؛ به طوری که هیچ خرافه‌ای در کتاب‌های تفسیری و تاریخی پیرامون مسائل آفرینش، تاریخ انبیا، فتنه‌ها، ماجراهای قیامت و آخرت یافت نمی‌شود مگر آن که ردّ پایی از این دو نفر در آن موضوع‌ها به چشم می‌خورد» (محمدقاسمی، ۱۳۸۰، ص ۱۰۰).

۴-۱-۲. اعتقادات رایج و عدم اعتبار کافی نتایج علوم تجربی

به نظر می‌رسد با این که اعتقادات رایج و پیش‌فرض‌ها اصولاً جزء منابع تفسیر جای نگرفته‌اند؛ اما این موارد می‌تواند دست کم شاهی برای صحت آرای نزد یک مفسر باشد، آن هم در شرایطی که علوم تجربی سخن زیادی نگفته باشد و سال‌های دراز این اعتقادات میان مردم مطرح و رایج بوده باشد (باقری، ۱۳۸۸، ص ۸۷). شواهدی وجود دارد که نشان می‌دهد یکی از اعتقادات رایج در میان مردم گذشته، سرچشمه گرفتن باران از آسمان یا ابر و این که ارتباطی میان آب‌های سطح زمین و باران وجود ندارد، بوده است (بازرگان، ۱۳۹۵، ص ۳۴۵ و ۳۵۲).

سخن برخی از مفسران در دوره‌های بعدی، از وجود دیدگاه‌هایی در خصوص تشکیل ابر از تبخیر آب‌ها حکایت دارد (الطوسی، بی‌تا، ج ۲، ص ۵۸؛ الفخرالرازی، ۱۴۲۰، ج ۲، ص ۳۱۷؛ البیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۴، ص ۱۱۰؛ نظام نیشابوری، ۱۴۱۶، ج ۵، ص ۱۱۳؛ المیبدی، ۱۳۷۱، ج ۴، ص ۱۶۸؛ ابوحیان، ۱۴۲۰، ج ۲، ص ۸۲؛ النهاوندی، ۱۳۸۶، ج ۳، ص ۴۶۹)؛ اما

به نظر می‌رسد، این دلایل غیرقطعی دانسته می‌شد و از این رو، اعتبار کافی برای مفسران نداشته است. طبرسی از قول علی بن عیسی نقل می‌کند: «گفته شده ابر، بخارهایی است که از زمین بالا رفته» (الطبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۴۴۸). بنابراین، می‌بینیم برخی، ابر را حاصل تبخیر آب‌ها تعریف کرده بودند و این دیدگاه گویندگانی داشته است.

به نظر می‌رسد، از جمله دلایلی که فرضیه «تشکیل ابر از تبخیر آب‌ها» چندان مورد پذیرش واقع نشد، نبود دلایل قطعی در این باره و قوت دلایل دیگر نظریه‌ها بوده است؛ به این معنا که چگونگی تشکیل ابر از بخار آب، به طور جزئی شناسایی نشده بود و فرضیه‌ای در حال پیشرفت محسوب می‌شد (بازرگان، ۱۳۹۵، ص ۲۷۱). البته آن‌چه که از سخن طوسی و طبرسی برمی‌آید آن است که: ایشان این دیدگاه را محتمل شمرده و جایز دانسته‌اند (الطوسی، بی تا، ج ۲، ص ۵۸؛ الطبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۴۴۸). عدم پذیرش دلایل علوم تجربی، در قرن چهاردهم هجری نیز نمایندگانی دارد. صاحب تفسیر «نفحات الرحمن» دلایل ارائه شده علوم تجربی را ناکافی می‌داند و آن را نمی‌پذیرد. نه‌اوندی، ضمن گزارش دیدگاه عالمان علوم تجربی، علت مخالفت خود را تقابل نظرهای آنان با آیات و روایات عنوان کرده است. وی می‌نویسد: «قال الطیبیون: إنه من أبخرة متصاعدة من الأرض إلى الجوّ البارد بتأثير الشمس فيها فتبرد حينئذ و تنقلب بذرات الماء فتتصل الذرات فتكون قطرات، و ليس السحاب إلا تلك الأبخرة المتراكمة. و ادعوا أنه محسوس لمن مارس، و هذا القول وإن كان في نفسه غير بعيد إلا أنه مخالف لظواهر الآيات و صريح الروايات» (نه‌اوندی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۳۷۷).

نگاهی بیشتر به سیر تحولات دانش تجربی در موضوع مورد بحث، می‌تواند وضعیت اعتبار آنها را در دوره‌های مختلف روشن‌تر سازد. از این طریق می‌توان دریافت که گزاره‌های علمی تا چه مقداری قابلیت قرینه بودن داشته‌اند. سیر تحول دیدگاه‌های دانشمندان علوم تجربی درباره باران و سرچشمه آن، به سه دوره کلی قابل تقسیم است: ۱. دوره ابتدایی. ۲. دوره گذار و تحول. ۳. دوره جدید و شناخت.

دوره نخست تا حدود قرن هفدهم میلادی به طول انجامید. در ابتدا، اطلاعات هواشناسی محدود به مشاهدات روزمره مردم بود و بعد از گذشت قرن‌ها با دسته‌بندی، تدوین و بررسی همین اطلاعات، نخستین گام‌های علمی در جغرافیا و هواشناسی برداشته شد

(*Encyclopedia Americana*, 2006، ج ۱۸، ص ۷۸۹). تا حدود قرن شانزدهم میلادی، به علت فقدان وسایل اندازه‌گیری، این علم پیشرفت چندانی نداشت و تنها مستند به مشاهدات حسی و محلی بود؛ هر چند برخی مانند ملاحان و فلاحان به واسطه توجه در شواهد و نشانه‌ها توانسته بودند پیش‌بینی‌هایی در مورد وضعیت باد و باران داشته باشند؛ اما در هر صورت، از علت و کیفیت بروز آثار جوی اطلاع دقیقی وجود نداشت (بازرگان، ۱۳۹۵، ص ۲۷۱). در قرن هفدهم با اختراع وسایل سنجش دما، وسایل ارتباطی، وسایلی مانند بالون و هواپیما و ... هواشناسی علمی کلید خورد (*Universal Encyclopedia*، 1994، 1996، ج ۱۹، ص ۱۵۸؛ *Encyclopedia Americana*، 2006، ج ۱۸، ص ۷۸۹).

با ظهور و رونق یافتن وسایل اندازه‌گیری و ارتباطی در فاصله قرن‌های هفدهم تا بیستم میلادی، «علم هواشناسی» نیز به وجود آمد. در این دوره شاهد مواردی مانند اختراع گرماسنج و فشارسنج، ایجاد و استقرار ایستگاه‌های هواشناسی، اختراع تلگراف، اختراع بالن و هواپیما و ... هستیم که هر یک سهمی در پیدایش و پیشرفت دانش «هواشناسی» داشته‌اند (بازرگان، ۱۳۹۵، ص ۲۷۲ و ۲۷۳).

دوره جدید به لطف گسترش پژوهش‌ها و تحقیقات دانشمندان، به شناخت بیشتر و کامل‌تر پدیده‌های جوی؛ از جمله باد، باران و ابر دست یافت. برخی دیگر از پژوهش‌ها نیز به واسطه کشف قوانین کلی طبیعت، کمک شایانی در علم هواشناسی داشته‌اند. در این زمان، قاعده عمومی تشکیل و تحرک ابرها، کیفیت آبستن شدن ابرها، تشکیل و بارش باران، جریان‌بادهای در زمین و ... تا حدود زیادی آشکار شده بود (همان، ص ۲۷۴ - ۲۸۶).

۲-۲. دیدگاه دو آب باران از آب‌های سطح زمین سرچشمه می‌گیرد.

بیان جزئی‌تر این دیدگاه به دو شکل قابل ارائه است:

الف) ابر با پایین آمدن از آب پُر می‌شود و بعد بالا می‌رود و می‌بارد (المییدی، ۱۳۷۱، ج ۴، ص ۳۶). ابوالفتوح رازی می‌نویسد: «گفته‌اند که: [خدای تعالی] این ابر را چون جامه‌ای یا چیزی که در آب نهی نشف کند آفرید. ابر به دریا فروشود و برآید و در هوا متراکم شود، باد بر او آید و آن را بیفشارد» (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۱۵۴).

ب) آب‌های سطح زمین تبخیر می‌شود و به هوا می‌رود و بعد می‌بارد. این دیدگاه که تقریباً مطابق نتایج علوم تجربی در عصر حاضر بوده، از سوی برخی مفسران بیان شده است (الطباطبائی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۴۰۴؛ مکارم‌شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۵، ص ۱۱۵ و ۱۱۶؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹، ج ۲۰، ص ۳۰۴؛ القاسمی، ۱۴۱۸، ج ۶، ص ۳۳۳؛ الصادقی، ۱۴۰۶، ج ۲۳، ص ۱۹۹؛ الخطیب، ۱۴۲۴، ج ۷، ص ۲۲۷؛ الزحیلی، ۱۴۱۱، ج ۲، ص ۶۱؛ رشیدرضا، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۶۰). در دوران جدید، بخار ناشی از تابش خورشید بر آب‌های سطح زمین را سبب پیدایش ابر و بارش باران عنوان کرده‌اند. ابن‌عاشور می‌گوید: «مبدأ آب باران، بخارهایی است که در جو وجود دارد و این بخارها، حاصل تبخیر پیوسته آب دریاها و رودخانه‌هاست» (ابن‌عاشور، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۳۲۷ و ۳۲۸).

بررسی دلایل دیدگاه دوم

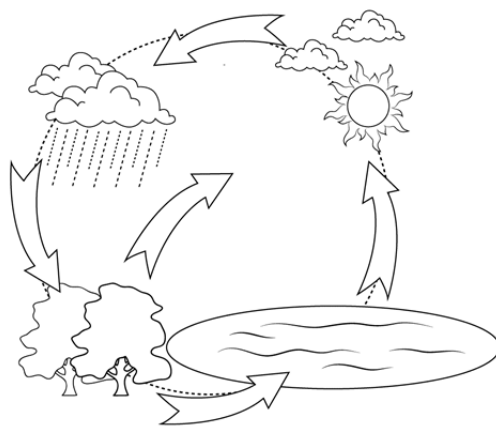
۱-۲-۲. ظاهر آیات قرآن

همان‌طور که ذکر شد، آیات قرآن صراحتی در مورد مبدأ آب باران ندارند. آلوسی در نقد کسانی که اعتقاد به بخار بودن ابر را غیرمحتمل می‌شمارند، می‌گوید: «آیه صراحتی در مطلب مورد نظر ندارد و فقط جهت بارش باران را می‌گوید». وی می‌نویسد: «زعم بعضهم أن الآیة تبطل ما قيل: إن المطر من أبخرة متصاعدة من السفلى - وهو من أبخرة الجهل - إذ ليس في الآیة سوى أن المطر من هذه الجهة وهو غير مناف لما ذكر، كيف والمشاهدة تقضي به» (الآلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۷۳ و ۱۷۴). طبرسی ذیل «وَمَا أَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ» می‌نویسد: «أي من نحو السماء عند جميع المفسرين» (الطبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۴۵۰؛ رستمی، ۱۳۸۹، ص ۱۶۶). می‌توان گفت: اگر بخواهیم معنای آیات را به یکی از معانی محتمل ترجیح بدهیم، صورت‌های معنایی دیگری وجود دارد که گویای مبدأ بودن تبخیر آب‌ها برای باران بوده و می‌تواند انتخاب شود. از طرفی، به فرض این که ظاهر آیات نشانگر نزول باران از آسمان باشد، انصراف از ظاهر آیه به دلایلی، مانند واقعیت علمی می‌تواند انتخاب شود (الزحیلی، ۱۴۱۱، ج ۲۵، ص ۱۲۴؛ بابائی، ۱۳۹۵، ص ۲۱۹ و ۲۲۰)؛ دلایلی که در دوره‌های پیش از آن، با این صراحت و قطعیت، وجود نداشت. ابوعلی جبائی (م ۳۰۳ ق) عدم وجود دلایل قطعی و روشن را علت پذیرش نزول باران از آسمان ذکر می‌کند و می‌گوید: ظاهر آیه حاکی از نزول باران از آسمان است و دلیل روشنی برای نادرست بودن این دیدگاه وجود ندارد تا برخلاف ظاهر آیه حکم شود (الفخرالرازی، ۱۴۲۰، ج ۱۳، ص ۸۳).

۲-۲-۲. علم قطعی

امروزه، تبخیر آب دریاها و تشکیل ابر و نهایتاً بارش باران، از جمله مطالب قطعی و مسلّم شمرده می‌شود (کاو یانی و علیجانی، ۱۳۹۵، ص ۲۵۴ - ۲۸۹؛ اسویتیل و دیگران، ۱۳۸۷، ص ۱۵۹ - ۱۷۳؛ الفیومی، بی تا، ص ۶۱). می‌گویند: «ابرها تقریباً به تمامی از میعان بخار آب تشکیل شده‌اند؛ یعنی ابرها از شکل گازی آب که به ریز قطره‌ها و بلورهای یخ تبدیل شده‌اند، پدید می‌آیند. بیشتر این بخار آب، نتیجه تبخیر آب از دریاها و دریاچه‌ها و رودهاست. منشأ مقداری از آن ریز قطره‌ها بازدم آدم‌ها و حیوانات و از این بیشتر، نتیجه تعرق از برگ‌ها و ساقه درختان است. فوران‌های آتشفشانی نیز آب به جو جهان می‌افزایند» (اسویتیل و دیگران، ۱۳۸۷، ص ۱۵۹). *بازرگان* می‌نویسد: «می‌دانیم که باران زاینده ابر است و ابر مانند مه، توده هوای متکثف مشتمل بر ذرات بسیار ریز آب است که از تقطیر بخار اشباع حاصل شده باشد. بنابراین، برای تشکیل ابر و ریزش باران در مرحله اول، تحقق دو شرط ذیل لازم است: ۱. وجود بخار آب در هوا؛ یعنی مرطوب بودن و بارداری آن؛ ۲. اشباع شدن و تقطیر بخار آب» (*بازرگان*، ۱۳۹۵، ص ۳۰۱).

هم‌چنین، قابل ذکر است که از مراحل چرخه آب در طبیعت، تبخیر آب دریاها و بارش باران است (Marshall، 2014، ص ۲۱). تصویر زیر طرح کلی از چرخه طبیعی آب را نشان می‌دهد:

تصویر چرخه آب در طبیعت

۳-۲-۲. نادرستی دلایل معتقدان به منبع آسمانی آب باران

صاحب تفسیر «روح المعانی» سه اشکال بر کسانی که معتقد به سرچشمه آسمانی برای آب باران بوده‌اند، وارد می‌کند و می‌گوید:

(۱) آیه مخالفی با این ندارد که باران، حاصل تبخیر آب‌ها باشد.

(۲) مشاهده‌های حسی، گویای این حقیقت است که تبخیر آب‌ها منشأ تشکیل ابر و بارش باران است (الألوسی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۷۳ و ۱۷۴؛ همان، ج ۱، ص ۱۹۰).

(۳) اعتقاد به «قدیم بودن موجودات» زمینه بیان چنین نظریه‌هایی بوده و برخی (الفخرالرازی، ۱۴۲۰، ج ۴، ص ۱۶۹ و ۱۷۰) به دلیل اعتقاد به «قدیم بودن موجودات»، از ظاهر آیه عدول کرده و گرفتار تکلفاتی شده‌اند که دلیلی ندارد (الألوسی، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۲۲۴).

هم‌چنین، در مورد روایاتی که باران را به سرچشمه‌ای فراتر از ابرها متصل کرده‌اند گفته می‌شود، این موارد به علت تقابل با داده‌های علمی قطعی قابل چشم‌پوشی است (رستمی، ۱۳۸۹، ص ۱۷۱ و ۱۷۲). برخی از این روایات ضعف سندی دارند، اما تنها راه نقد این احادیث، نقد محتوایی به نظر می‌رسد (همان، ص ۱۷۱).

۴-۲-۲. معنای حرف «من»

مفسران به اتفاق آراء، معنای حرف «من» را در عبارت «من السماء»، «ابتدایی» گفته‌اند (القامسی، ۱۴۱۸، ج ۷، ص ۳۹۹). انتخاب معنای ابتدائیت برای حرف «من»، تنها نشان می‌دهد که «باران از آسمان می‌بارد» و بیش از این را ثابت نمی‌کند. به عبارت دیگر، «من السماء»، می‌تواند جهت و سمت باران را نشان دهد؛ اما اطلاعاتی از سرچشمه آب باران نمی‌دهد. تفاسیر و احتمالات مطرح شده ذیل عبارت «من السماء»، شاهی برای سخن خواهند بود (الطبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۴۵۰؛ الزحیلی، ۱۴۱۱، ج ۱۳، ص ۱۴۴؛ الطبری، ۱۴۱۲، ج ۲۱، ص ۳۵ و ۹؛ الطبرانی، ۲۰۰۸، ج ۱، ص ۱۴۱؛ الثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۱۶۷؛ الماوردی، بی تا، ج ۳، ص ۱۵۵؛ الفراء البغوی، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۹۱ و ۹۳؛ ابن الجوزی، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۴۳؛ القرطبی، ۱۳۶۴، ج ۹، ص ۳۶۶؛ الشیبانی، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۱۰۳؛ ابوحیان، ۱۴۲۰، ج ۴، ص ۵۹۶؛ النهاوندی، ۱۳۸۶، ج ۵، ص ۸۵؛ کاشانی، بی تا، ج ۳، ص ۴۴۱). طوسی می‌گوید: «قوله: «وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ»؛ یعنی من نحو السماء عند جميع المفسرين» (الطوسی، بی تا، ج ۲، ص ۵۸).

فخر رازی نیز می نویسد: «قوله: وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً وَفِيهِ قَوْلَان: الأول: أن الماء نزل من السحاب... والثاني: أنه تعالى أنزله من نفس السماء وهذا بعيد» (الفخر الرازی، ۱۴۲۰، ج ۱۹، ص ۹۷). شوکانی ذیل آیه ۱۰ سوره نحل می گوید: «هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ أَيْ: من جهة السماء» (الشوکانی، ۱۴۱۴، ج ۳، ص ۱۸۲).

۵-۲-۲. معنای «سما»

اصل واژه «سما» از «سمو» به معنای بلندی، علو و ارتفاع است. از این رو، به هر چیزی که بالای چیزی دیگر و محیط بر آن است، سما اطلاق می شود (الفراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۷، ص ۳۱۹؛ ابن درید، ۱۹۸۸، ج ۲، ص ۸۶۲؛ الصاحب، ۱۴۱۴، ج ۸، ص ۴۰۶؛ الجوهری، ۱۳۷۶، ج ۶، ص ۲۳۸۲؛ مصطفوی، ۱۴۳۰، ج ۵، ص ۲۶۷؛ بهارزاده، ۱۳۸۹، ص ۶۳). برای نمونه، به ابر و باران، «السما» اطلاق شده است (الأزهری، ۱۴۲۱، ج ۱۳، ص ۷۹؛ ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۹۸؛ ابن سیده، ۱۴۲۱، ج ۸، ص ۶۲۲)؛ صحت چنین اطلاق‌هایی را به مرتفع و سقف مانند بودن ابر (الأزهری، ۱۴۲۱، ج ۱۳، ص ۷۹) نسبت داده‌اند. هم چنین، علت این که برای باران، «سما» به کار رفته را خروج باران از آسمان یا مکان ماقبلش (الراغب الاصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۴۲۷؛ ابن اثیر، ۱۳۶۷، ج ۲، ص ۴۰۶؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۴، ص ۳۹۹؛ قرشی، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۳۳۳) گفته‌اند.

واژه «سما» در قرآن در آیات متعددی تکرار شده است (روحانی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۸۶۳-۸۶۵). برخی مفسران در توضیح این واژه نوشته‌اند: «السما در اصل به معنای هر چیزی که بالای سر توست و بر تو سایه می اندازد می باشد» (الشوکانی، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۵۷؛ الزحیلی، ۱۴۱۱، ج ۱۸، ص ۲۶۲؛ الطبرانی، ۲۰۰۸، ج ۱، ص ۱۳۸؛ الثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۱۶۲؛ الطبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۱۴۸؛ المیبدی، ۱۳۷۱، ج ۶، ص ۳۳۹؛ الفراء البغوی، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۹۱؛ البیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۴، ص ۱۱۰؛ القرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۲۱۶). بنابراین، قابل پیش بینی است که مفسران، واژه «سما» را به موارد مختلفی نسبت دهند. با نگاهی به تفاسیر می توان دریافت که این واژه در آیات مختلف، ناظر به آسمان (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۱۵۴)، موقعیتی فراتر از ابر (الطبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۴۴۸)، ابر (ابن عطیه، ۱۴۲۲، ج ۱،

ص ۱۰۵ و ج ۲، ص ۳۲۷؛ ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۲۷۱؛ الطوسی، بی تا، ج ۷، ص ۴۴۷؛ القاسمی، ۱۴۱۸، ج ۴، ص ۴۴۴)، جوّ یا محیط بالای زمین (ابن عاشور، ۱۴۲۲، ج ۲، ص ۷۲؛ الطباطبائی، ۱۳۷۲، ج ۱۵، ص ۲۲۷؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۱۲۲؛ طالقانی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۳۳۳)، باران (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ج ۱۰، ص ۲۸۵؛ المیّدی، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۳۰۲؛ الفخرالرازی، ۱۴۲۰، ج ۱۲، ص ۴۸۴؛ ابوحیان، ۱۴۲۰، ج ۴، ص ۴۴۰)، افق (الألوسی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۷۳) ... برشمرده شده است. نوشته‌اند: «کلمه «سما» در قرآن همیشه آن جهت علو است؛ گاهی به خود باران گفته می‌شود، گاهی به ابر، گاهی به بالاتر از ابر و گاهی به امور معنوی» (مطهری، بی تا، ج ۲۶، ص ۷۲۲؛ بهارزاده، ۱۳۸۹، ص ۶۴).

هم چنین، نوع «ال» در «السماء» را «تعریف جنس» (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۱۴۴ و ۱۴۵) یا «استغراق» (الألوسی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۷۳) گفته‌اند. درباره علت ذکر آسمان به صورت معرفه، دو مورد قابل اشاره است:

الف) برخی نفی بارش باران از افق (یا آسمان)های دیگر را ذکر می‌کنند (الزمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۸۲).

ب) برخی در نقطه مقابل، می‌گویند لام استغراق در «السماء» این را نشان می‌دهد که از همه اطراف و کرانه‌های جوّ، نزول صورت می‌گیرد (ابن عاشور، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۳۱۳). با توجه به این که امروزه ثابت شده است، همه بخش‌های آسمان در بروز و ظهور پدیده‌ها دخالت دارند (بازرگان، ۱۳۹۵، ص ۳۲۷ و ۳۲۸)، به نظر می‌رسد «لام استغراق» ترجیح داشته باشد.

نتیجه‌گیری

نتایج بررسی‌ها در این نوشتار به صورت ذیل است:

۱. دو دیدگاه کلی از نظرهای مفسران قابل ارائه است: برخی گفته‌اند که آب باران، از آب‌های آسمان سرچشمه می‌گیرد و برخی نیز می‌گویند سرچشمه باران، تبخیر آب‌های زمین است.

۲. از جمله دلایل آسمانی بودن منبع آب باران، روایات و اخباری است که از دریای زیر عرش و نقش غربال‌گری ابر حکایت دارد؛ شواهدی که می‌توانند ناظر به جایگاه اراده، قدرت و علم الهی باشند یا به تمثیل و تشبیه حمل شوند.
۳. به نظر می‌رسد، یکی دیگر از دلایل آسمانی دانستن سرچشمه آب باران، دیدگاه رایج جامعه و نیز عدم قطعیت فرضیه‌های علمی معاصر آنان است؛ حقیقتی که با دقت در سیر تطور شناخت علوم تجربی از پدیده‌های هواشناسی به دست می‌آید.
۴. می‌توان گفت مهم‌ترین شاهد دیدگاه دوم، علم قطعی به تشکیل ابر و باران از تبخیر آب‌های زمین است؛ قرینه‌ای که می‌تواند انصراف از برخی موارد را تجویز نماید.

منابع

قرآن کریم.

۱. ابن‌ابی‌حاتم، عبدالرحمن بن محمد، **تفسیر القرآن العظیم مسنداً عن الرسول** □ و **الصحابة والتابعین**، تحقیق اسعد محمد الطیب، چاپ سوم، مکه المكرمة - الرياض: مكتبة نزار مصطفى الباز، ۱۴۱۹.
۲. ابن‌اثیر، مبارک‌بن محمد، **النهاية: في غريب الحديث و الأثر**، تحقیق / تصحیح محمود محمد طناحي و طاهر احمد زاوي، چاپ چهارم، قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، ۱۳۶۷.
۳. ابن‌الجوزي، عبدالرحمن بن علي، **زاد المسير في علم التفسير**، تحقیق عبدالرزاق المهدي، چاپ اول، لبنان - بيروت: دارالکتب العربي، ۱۴۲۲.
۴. ابن‌بابويه (الصدوق)، علي بن الحسين، **أمالی الصدوق**، چاپ ششم، تهران: کتابچی، ۱۳۷۶.
۵. _____، **ترجمه و شرح من لا يحضره الفقيه**، ترجمه محمدجواد غفاري، چاپ اول، تهران: نشر صدوق، ۱۳۶۹.
۶. _____، **من لا يحضره الفقيه**، تحقیق و تعليق علي أكبر غفاري، چاپ دوم، قم: مؤسسه النشر الاسلامي، ۱۴۱۳.
۷. ابن‌درید، محمدبن حسن، **کتاب جمهرة اللغة**، تحقیق رمزي منير بعلبكي، چاپ اول، بيروت: دارالعلم للملایین، ۱۹۸۸.
۸. ابن‌سیده، علي بن اسماعيل، **المحكم و المحيط الأعظم**، تحقیق عبدالحمید هنداوي، چاپ اول، بيروت: دارالکتب العلمية، ۱۴۲۱.
۹. ابن‌عاشور، محمدطاهر، **التحرير و التنوير المعروف بتفسير ابن عاشور**، چاپ اول، بيروت - لبنان: مؤسسة التاريخ العربي، ۱۴۲۰.
۱۰. ابن‌عطيه، القاضي عبدالحق بن غالب، **المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز**، تحقیق عبدالسلام عبدالشافي محمد، چاپ اول، لبنان - بيروت: دارالکتب العلمية، ۱۴۲۲.
۱۱. ابن‌فارس، ابوالحسين احمد، **معجم مقاييس اللغة**، تحقیق عبدالسلام محمد هارون، چاپ اول، قم: مکتب الاعلام الاسلامي، ۱۴۰۴.
۱۲. ابن‌منظور، محمدبن مکرم، **لسان العرب**، چاپ سوم، بيروت: دارالفکر، ۱۴۱۴.
۱۳. ابوالفتوح رازي، حسين بن علي، **روض الجنان و روح الجنان في تفسير القرآن**، کوشش و تصحیح محمدجعفر ياحقي و محمدمهدي ناصح، چاپ اول، ايران - مشهد مقدس: بنياد پژوهش‌های آستان قدس رضوي، ۱۴۰۸.
۱۴. ابوحیان، محمدبن يوسف، **البحر المحيط في التفسير**، تحقیق صدقي محمد جميل، چاپ اول، لبنان - بيروت: دار الفکر، ۱۴۲۰.
۱۵. الأزهری، محمدبن احمد، **تهذيب اللغة**، چاپ اول، بيروت: دار احیاء التراث العربي، ۱۴۲۱.
۱۶. اسویتیل، کتی و دیگران، **زمین و هوا (دانش روز برای همه)**، ترجمه محمد دانش، چاپ اول، تهران: شرکت انتشارات علمي و فرهنگي، ۱۳۸۷.
۱۷. الأوسی، سيد محمود بن عبدالله، **روح المعاني في تفسير القرآن العظيم و السبع المثاني**، ضبط و تصحیح علي عبدالباري عطية، چاپ اول، بيروت - لبنان: دارالکتب العلمية، ۱۴۱۵.

۱۸. بابایی، علی‌اکبر، **قواعد تفسیر قرآن**، چاپ دوم، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) و قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۵.
۱۹. بازرگان، مهدی، **مجموعه آثار ۷: مباحث علمی، اسلامی**، چاپ دوم، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۵.
۲۰. باقری، علی‌اوسط، «**مجازی تأثیر پیش‌دانسته‌های مفسر در تفسیر قرآن کریم**»، **قرآن شناخت**، ش ۴، ۱۳۸۸.
۲۱. بحرانی، سیدهاشم، **البرهان فی تفسیر القرآن**، تحقیق قسم الدراسات الإسلامية مؤسسة البعثة، چاپ اول، قم: مؤسسة بعثة، ۱۳۷۴.
۲۲. البرقی، محمدبن خالد، **المحاسن**، تحقیق/تصحیح جلال‌الدین محدث، چاپ دوم، قم - ایران: دارالکتب الإسلامية، ۱۳۷۱.
۲۳. البغدادی، ابوبکر عبدالله، **کتاب المطر و الرعد و البرق و الريح**، تحقیق طارق محمد سکولوع العمودي، چاپ اول، المملكة العربية السعودية: دار ابن الجوزي، ۱۴۱۸.
۲۴. بهارزاده، پروین، «**وجوه و مصادیق واژه‌های «ماء» و «سما» در قرآن**»، **سفینه**، ش ۲۷، ۱۳۸۹.
۲۵. البیضاوی، عبدالله بن عمر، **أنوار التنزیل و أسرار التأویل المعروف بتفسیر البیضاوی**، إعداد و تقدیم محمد عبدالرحمن المرعشلی، چاپ اول، بیروت - لبنان: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۸.
۲۶. الثعلبی، احمدبن محمد، **الکشف و البیان المعروف بتفسیر الثعلبی**، دراسة و تحقیق ابي محمد بن عاشور، مراجعة و تدقیق نظیر الساعدي، چاپ اول، لبنان - بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۲.
۲۷. الجوهري، اسماعیل بن حماد، **الصّحاح: تاج اللّغة و صحاح العربیة**، تحقیق أحمد عبدالغفور عطار، چاپ اول، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۳۷۶.
۲۸. حسن بن علی (ع)، **التفسیر: المنسوب الي الامام ابي محمد الحسن بن علي العسكري (ع)**، تحقیق مدرسة الامام المهدي (عج)، چاپ اول، قم: مدرسة الامام المهدي (عج)، ۱۴۰۹.
۲۹. الحمیري، عبدالله بن جعفر، **قرب الاسناد**، تحقیق مؤسسة آل‌البيت (ع) لاحیاء التراث، چاپ اول، قم: مؤسسة آل‌البيت (ع)، ۱۴۱۳.
۳۰. الحویزی، عبدعلی بن جمعة العروسی، **تفسیر نور الثقلین**، تصحیح و تعلیق هاشم رسولی محلاتی، چاپ چهارم، ایران - قم: مؤسسة مطبوعاتی اسماعیلیان، ۱۴۱۵.
۳۱. خازن، علی بن محمد، **تفسیر الخازن المسمی لباب التأویل فی معانی التنزیل**، ضبط و تصحیح عبدالسلام محمدعلی شاهین، چاپ اول، بیروت - لبنان: دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۵.
۳۲. الخطیب، عبدالکریم، **التفسیر القرآنی للقرآن**، چاپ اول، لبنان - بیروت: دارالفکر العربی، ۱۴۲۴.
۳۳. الراغب الاصفهانی، حسین بن محمد، **مفردات ألفاظ القرآن**، تحقیق صفوان عدنان داوودی، چاپ اول، بیروت: دارالقلم، ۱۴۱۲.
۳۴. راوندی، فضل‌الله بن علی، **النوادر**، تحقیق/تصحیح احمد صادقی اردستانی، چاپ اول، قم: دارالکتاب، بی تا.
۳۵. رستمی، محمدحسن، «باران در روایات»، علوم حدیث، ۵۸، ۱۳۸۹.
۳۶. _____، **سیمای طبیعت در قرآن**، چاپ دوم، قم: مؤسسه بوستان کتاب (مرکز چاپ و نشر دفتر

- تلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۸۶.
۳۷. رشیدرضا، السید محمد، **تفسیر القرآن الحکیم المشهر باسم تفسیر المنار**، چاپ اول، لبنان - بیروت: دارالمعرفة، ۱۴۱۴.
۳۸. روحانی، محمود، **المعجم الاحصائي لألفاظ القرآن الكريم**، چاپ اول، مشهد: مؤسسه طبع و نشر الآستانة الرضویة المقدسة، ۱۴۰۷.
۳۹. الزحلی، وهبه، **التفسیر المنیر فی العقیده و الشریعة و المنهج**، چاپ دوم، سوریه - دمشق: دارالفکر، ۱۴۱۱.
۴۰. الزمخشري، محمود بن عمر، **الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل**، تصحیح مصطفی حسین احمد، چاپ سوم، لبنان - بیروت: دارالکتب العربی، ۱۴۰۷.
۴۱. سیدقطب، **فی ظلال القرآن**، چاپ سی و پنجم، لبنان - بیروت: دارالشروق، ۱۴۲۵.
۴۲. السیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن، **الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور**، چاپ اول، قم: منشورات مکتبه آیه‌الله العظمی المرعشی النجفی، ۱۴۰۴.
۴۳. شبر، السید عبدالله، **الجواهر الثمین فی تفسیر کتاب المبین**، چاپ اول، الكويت: مکتبه الألفین، ۱۴۰۷.
۴۴. الشریینی، محمد بن احمد، **تفسیر الخطیب الشریینی (السراج المنیر)**، تحقیق ابراهیم شمس‌الدین، چاپ اول، لبنان - بیروت: دارالکتب العلمیة، منشورات محمدعلی بیضون، ۱۴۲۵.
۴۵. شوکانی، محمد بن علی، **فتح القدر الجامع بین فنی الزوایة و الدرایة من علم التفسیر**، چاپ اول، سوریه - دمشق: دار ابن کثیر و دارالکلم الطیب، ۱۴۱۴.
۴۶. شیبانی، محمد بن الحسن، **نهج البیان عن کشف المعانی القرآن**، چاپ اول، ایران - قم: نشر الهادی، ۱۴۱۳.
۴۷. صاحب، اسماعیل بن عبّاد، **المحیط فی اللغة**، تحقیق محمدحسن آل یاسین، چاپ اول، بیروت: عالم الکتب، ۱۴۱۴.
۴۸. صادقی، محمد، **الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنة**، چاپ دوم، ایران - قم: انتشارات فرهنگ اسلامی، ۱۴۰۶.
۴۹. طالقانی، سید محمود، **پرتوی از قرآن**، چاپ چهارم، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۶۲.
۵۰. طباطبائی، سید محمدحسین، **تفسیر المیزان**، ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی، چاپ پنجم، ایران - قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۴.
۵۱. _____، **المیزان فی تفسیر القرآن**، چاپ دوم، بیروت - لبنان: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۰.
۵۲. طبرانی، سلیمان بن احمد، **التفسیر الکبیر (تفسیر القرآن العظیم للأمام الطبرانی)**، تحقیق هشام البدرانی، چاپ اول، الأردن: دارالکتب الثقافی، ۲۰۰۸.
۵۳. طبرسی، فضل بن الحسن، **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**، تصحیح و تحقیق و تعلیق السیدهاشم الرسولي المحلاتي و السیدفضل الله الیزدی الطباطبائی، چاپ سوم، ایران - تهران: ناصر خسرو، ۱۳۷۲.
۵۴. الطبری، محمد بن جریر، **جامع البیان فی تفسیر القرآن**، چاپ اول، بیروت - لبنان: دارالمعرفة، ۱۴۱۲.
۵۵. الطوسی، محمد بن الحسن، **التبیان فی تفسیر القرآن**، تصحیح احمد حبیب عاملی، چاپ اول، بیروت - لبنان: داراحیاء التراث العربی، بی تا.
۵۶. فخر رازی، محمد بن عمر، **التفسیر الکبیر للأمام الفخر الرازی (مفاتیح الغیب)**، اعداد مکتب تحقیق دار

- احیاء التراث العربی، چاپ سوم، بیروت - لبنان: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰.
۵۷. الفراء البغوی، حسین بن مسعود، **تفسیر البغوی المسمی معالم التنزیل**، تحقیق عبدالرزاق المهدي، چاپ اول، لبنان - بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰.
۵۸. فراهیدی، خلیل بن احمد، **کتاب العین**، تحقیق مهدي مخزومي و ابراهيم السامرائي، چاپ دوم، قم: موسسه دارالهجرة، ۱۴۰۹.
۵۹. فضل الله، السيد محمد حسين، **تفسیر من وحي القرآن**، چاپ اول، لبنان - بیروت: دارالملاک، ۱۴۱۹.
۶۰. الفيض الكاشاني، محسن، **الوافي**، چاپ اول، اصفهان: مکتبه الامام امير المؤمنين (ع)، ۱۴۰۶.
۶۱. _____، **تفسیر الصافي**، تحقیق / تصحيح حسين اعلمي، چاپ دوم، تهران: مکتبه الصدر، ۱۴۱۵.
۶۲. الفيومي، سعيد صلاح، **الاعجاز العلمی فی القرآن الکریم مع الله فی السماء**، چاپ اول، مصر - قاهره: مکتبه القدسي، ۲۰۰۴.
۶۳. القاسمي، محمد جمال الدين، **تفسیر القاسمي المسمي محاسن التأويل**، ضبط و تصحيح محمد باسل عيون السود، چاپ اول، بیروت - لبنان: منشورات محمد علي بيضون، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۸.
۶۴. قرشي، سيد علي اكبر، **قاموس قرآن**، چاپ ششم، تهران: دارالکتب الاسلاميه، ۱۳۷۱.
۶۵. قرطبي، محمد بن احمد، **الجامع لأحكام القرآن**، چاپ اول، تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۶۴.
۶۶. کاشاني، فتح الله، **تفسیر كبير منهج الصادقين**، پاورقي و تصحيح كامل آقاي حاج ميرزاابوالحسن شعراني، چاپ اول، ايران - تهران: انتشارات کتابفروشي اسلاميه، بي تا.
۶۷. _____، **زبدة التفاسير**، تحقیق مؤسسه المعارف الإسلاميه، چاپ اول، ايران - قم: مؤسسه المعارف الإسلاميه، ۱۴۲۳.
۶۸. کاوياني، محمدرضا و عليجاني، بهلول، **مباني آب و هواشناسي**، چاپ نوزدهم، تهران: سازمان مطالعه و تدوين كتب علوم انساني در دانشگاهها (سمت)، ۱۳۹۵.
۶۹. كليني، محمد بن يعقوب، **الكافي**، تحقیق قسم احیاء التراث مركز بحوث دارالحدیث، چاپ اول، قم: دارالحدیث، ۱۴۲۹.
۷۰. مازندراني، محمد صالح، **الكافي - الأصول و الروضة و شرح جامع**، تعليق ميرزاابوالحسن الشعراني، چاپ اول، تهران: المکتبه الإسلاميه، ۱۳۸۲.
۷۱. ماوردي، محمد بن حبيب، **النكت و العيون تفسیر الماوردي**، مراجعه و تعليق عليه السيد بن عبدالمقصود بن عبدالرحيم، چاپ اول، بیروت - لبنان: دارالکتب العلمیه، منشورات محمد علي بيضون، بي تا.
۷۲. مجلسي، محمدباقر، **بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار (ع)**، تحقیق / تصحيح جمعي از محققان، چاپ دوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳.
۷۳. _____، **مرآة العقول في شرح أخبار آل الرسول**، تصحيح سيدهاشم رسولي محلاتي، چاپ دوم، تهران: دارالکتب الاسلاميه، ۱۴۰۴.
۷۴. مجلسي، محمدتقي، **روضة المتقين في شرح من لا يحضره الفقيه**، تحقیق / تصحيح سيدحسين موسوي کرمانی و علي پناه اشتهاردي، چاپ دوم، قم: بنياد فرهنگ اسلامي حاج محمدحسين كوشانپور، ۱۴۰۶.

۷۵. _____، **لواعص صاحبقرانی المشتهر بشرح الفقیه**، چاپ دوم، ایران - قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، ۱۴۱۴.
۷۶. محمد قاسمی، حمید، **اسرائیلیات و تأثیر آن بر داستان‌های انبیا در تفاسیر قرآن**، چاپ اول، تهران: سروش، ۱۳۸۰.
۷۷. مصباح یزدی، محمدتقی، **معارف قرآن (خداشناسی - کیهان‌شناسی - انسان‌شناسی)**، چاپ دوم، قم: مؤسسه در راه حق، ۱۳۶۸.
۷۸. مصطفوی، حسن، **التحقیق فی کلمات القرآن الکریم**، چاپ سوم، بیروت - قاهره - لندن: دارالکتب العلمیة - مرکز نشر آثار علامه مصطفوی، ۱۴۳۰.
۷۹. مطهری، مرتضی، **مجموعه آثار**، تهران: انتشارات صدرا، بی‌تا.
۸۰. معرفت، محمدهادی، **التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشیب**، چاپ چهارم، مشهد: الجامعة الرضویة للعلوم الإسلامیة، ۱۴۲۹.
۸۱. مغنیه، محمدجواد، **التفسیر الکاشف**، چاپ اول، قم: دارالکتب الإسلامیة، ۱۴۲۴.
۸۲. مقاتل بن سلیمان، **تفسیر مقاتل بن سلیمان**، تحقیق عبدالله محمود شحاته، چاپ اول، لبنان - بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۲۳.
۸۳. مکارم شیرازی، ناصر، **تفسیر نمونه**، چاپ دهم، تهران: دارالکتب الإسلامیة، ۱۳۷۱.
۸۴. میبیدی، ابوالفضل رشیدالدین، **کشف الاسرار و عدّة الابرار معروف به تفسیر خواجه عبدالله انصاری**، به سعی و اهتمام علی اصغر حکمت، چاپ پنجم، ایران - تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۱.
۸۵. نظام‌نیشابوری (القمی النیشابوری)، حسن بن محمد، **تفسیر غرائب القرآن و رغائب الفرقان**، ضبط و تخریج آیات و احادیث زکریا عمیرات، چاپ اول، بیروت - لبنان: دارالکتب العلمیة، منشورات محمدعلی بیضون، ۱۴۱۶.
۸۶. نهاوندی، محمدبن عبدالرحیم، **نفحات الرحمن فی تفسیر القرآن**، تحقیق قسم الدراسات الاسلامیة - مؤسسه البعثة قم، چاپ اول، ایران - قم: مؤسسه البعثة، مرکز الطباعة و النشر، ۱۳۸۶.
۱. نوری، میرزاحسین، **مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل**، تحقیق مؤسسه آل‌البتی □ لاحیاء التراث، چاپ اول، قم: مؤسسه آل‌البتی(ع)، ۱۴۰۸.

References

- *The Noble Qur'an*.
- Abu Hayyan, Muhammad ibn Yusuf (1420). *Al-Bahr al-Muhit fit-Tafsir*. Edited by Sidqi Muhammad Jamil. 1st ed. Lebanon-Beirut: Dar al-Fikr.
- Abulfotuh Razi, Hussain ibn Ali (1408). *Rawz al-Jinan va Ruh al-Jinan fi Tafsir al-Qur'an*. Edited by Muhammad Ja'far Yaheqi & Muhammad Mihdi Naseh. 1st ed. Mashhad: Astan-e Quds Razawi.
- Al-Baghdadi, Abu Bakr Abd ul-Lah (1418). *Kitab al-Matr va ar-Ra'd val-Barq var-Rih*. 1st ed. Edited by Tariq Muhammad Saklu' al-Amudi. Saudi Arabia: Dar ibn al-Juzay.
- Al-Burqi, Muhammad ibn Khalid (1371). *Al-Mahasin*. Edited by Jalal ad-Din Muhaddith. 2nd ed. Qom: Dar al-Kutub al-Islamiah.
- Al-Humairi, Abdu l-Lah ibn Ja'far (1413). *Qurb ul-Asnad*. 1st ed. Researched by Al-al-Bayt li-Ihya' at-Turath Institute. Qom: Al al-Bayt Institute.

- Al-Khatib, Abd ul-Karim (1424). *At-Tafsir al-Qur'ani lil-Qur'an*. 1st ed. Lebanon-Beirut: Dar al-Fikr al-Arabi.
- Alusi, Siyid Mahmud ibn Abd ul-Lah (1415). *Rooh al-Ma'ani fi Tafsir al-Qur'an al-Azim vas-Sab' al-Masani*. Edited by Ali Abd al-Bari Attiah. 1st ed. Beirut-Lebanon: Dar al-Kitab al-Ilmiah.
- Azhari, Muhammad ibn Ahmad (1421). *Tahzib al-Loghah*. 1st ed. Beirut: Dar Ihya' at-Turath al-Arabi.
- Babaii, Ali Akbar (1395). *Qawa'id-e Tafsir-e Qur'an*. 2nd ed. Tehran: Samt; Qom: Howzeh & University Institute.
- Baghavi, Hussain ibn Mas'ud (1420). *Tafsir al-Baghavi Musamma Ma'alim at-Tanzil*. Edited by Abdu r-Razzaq al-Mahdi. Beirut: Dar Ihya' at-Turath al-Arabi.
- Baharzadieh, Parvin (1389). Aspects and Extensions of the Terms "Ma'" and "Sama'" in the Qur'an. *Safinah*. Issue 27.
- Balkhi, Maqtal ibn Sulayman (1423). *Tafsir Maqatil ibn Sulayman*. Edited by Abdu l-Lah Mahmud Shahatah. 1st ed. Lebanon-Beirut: Dar Ihya' at-Turath al-Arabi.
- Baqiri, Ali Uwsat (1388). *Majari-e Ta'thir Pish Danesteha-ye Mufasssir dar Tafsir Qur'an Karim. Qur'an Shinakht*. Vol. 4.
- Bazargan, Mihdi (1395). *Majmu'i Asar 7: Mabatheth-e Ilmi-Islami*. 2nd ed. Tehran: Intishar.
- Bizawi, Abd ul-Lah ibn Umar (1418). *Anwar at-Tanzil va Asrar at-Ta'wil*. Edited by Muhammad Abd ar-Rahman al-Mar'ashi. Beirut: Dar Ihya' at-Turath al-Arabi.
- Buhrani, Siyid Hashim (137u). *Al-Borhan fi Tafsir al-Qur'an*. Edited by Ad-Dirast al-Islamia Mu'asisa al-Bi'tha. 1st ed. Qom: Bi'thah.
- Fakhr Razi, Muhammad ibn Umar (1420). *Tafsir al-Kabir al-Imam Fakhr Razi (Mafatih al-Ghaib)*. 3rd ed. Beirut-Lebanon: Dar Ihya' at-Turath al-Arabi.
- Farahidi, Khalil ibn Ahmad (1409). *Kitab al-Ain*. Edited by Mahdi Makhzumi & Ibrahim Samiraii. 2nd ed. Qom: Dar al-Hijrah.
- Fazl ul-Lah, Siyid Muhammad Hussain (1419). *Tafsir min Vahy al-Qur'an*. 1st ed. Lebanon-Beirut: Dar al-Milak.
- Feiz Kashani, Mulla Muhsen (1406). *Al-Wafi*. 1st ed. Isfahan: Imam Amir al-Mu'mini Maktabah.
- Feiz Kashani, Mulla Muhsen (1415). *Tafsir as-Safi*. Edited by Muhammad Hussain A'lami. 2nd ed. Tehran: Sadr.
- Fyumi, Sa'id Salah (2004). *Al-I'jaz al-Ilmi fil-Qur'an al-Karim ma' Allah fi as-Sama'*. 1st ed. Egypt-Cairo: Al-Qudsi.
- Hasan ibn Ali (1409). *Al-Tafsir*. 1st ed. Researched by Imam Mahdi School. Qom: Isma'ilian.
- Huwaizi, Abd Ali ibn Jum'ah al-Arusi (1415). *Tafsir Noor Thaqlayn*. 4th ed. Edited by Hashim Rasuli Mahallati. Qom: Isma'ilian.
- Ibn Abi Hatam, Abd ar-Rahman Muhammad (1419). *Tafsir al-Qur'an al-Azim Mosnadan an Rasul va as-Sahabah va at-Tabi'in*. Researched by As'ad Muhammad at-Tayyib. 3rd ed. Mecca-Riyadh: Maktabah Nazar Mostafa al-Baz.
- Ibn al-Jawzi, Abd ar-Rahman ibn Ali (1422). *Zad al-Masir fi Ilm at-Tafsir*. Edited by Abd ar-Razzaq al-Mahdi. 1st ed. Lebanon: Dar al-Kutub al-Arabi.
- Ibn Ashur, Muhammad ibn Tahir (1420). *At-Tahrir va at-Tanvir al-Ma'ruf bi Yafsir ibn Ashur*. 1st ed. Beirut-Lebanon: At-Tarikh al-Arabi.
- Ibn Athir, Mubarak ibn Muhammad (1367). *An-Nahayah fi Gharib al-Hadith val-Athar*. Edited by Mahmud Muhammad Tanahi & Tahir Ahmad Zawi. 4th ed. Qom: Journalistic Institute of Isma'ilian.
- Ibn Atia, Al-Qazi Abd al-Haq ibn Ghalib (1422). *Al-Muharrar al-Wajiz fi Tafsir al-Kitab al-Aziz*. Edited by Abd as-Salam Abd ash-Shafi Muhammad. 1st ed. Lebanon-Beirut: Dar al-Kitab al-Ilmiah.
- Ibn Babawayh (Saduq), Ali ibn al-Hussain (1369). *Man la Yahzara al-Faqih*. Translated by Muhammad Javad Ghaffari. 1st ed. Tehran: Saduq.
- Ibn Babawayh (Saduq), Ali ibn al-Hussain (1376). *Amali as-Saduq*. 6th ed. Tehran: Kitabchi.
- Ibn Babawayh, Ali ibn al-Hussain (1413). *Man la Yahzara al-Faqih. Annotated by Ali Akbar Ghaffari*. 2nd ed. Qom: An-Nashr al-Islami Institute.

- Ibn Fares, Abulhossain Ahmad (1404). *Mu'jam Maqaiis al-Loghah*. Edited by Abd os-Salam Muhammad Harun. 1st ed. Qom: Maktab al-I'lam al-Islami.
- Ibn Idris, Muhammad ibn Hasan (1988). *Kitab Jamharah al-Lughah*. Edited by Ramzi Munir Ba'albaki. 1st ed. Beirut: Dar al-Ilm lil-Mullaiin.
- Ibn Manzur, Muhammad ibn Mukram (1414). *Lisan al-Arab*. Beirut: Dar al-Fikr.
- Ibn Siyidah, Ali ibn Isma'il (1421). *Al-Muhkam va al-Muhit al-A'zam*. Edited by Abdu l-Hamid Hindawi. 1st ed. Beirut: Dar al-Kitab al-Ilmiah.
- Jawhari, Isma'il ibn Hammad (1376). *As-Sahhah*. 1st ed. Edited by Ahmad Abd ul-Ghaffur Attar. Beirut: Dar al-Ilm lil-Mulaiin.
- Kashani, Fath ul-Lah ibn Shukr ul-Lah (1423). *Zubdah at-Tafasir*. Researched by Islamic Theology Institute. 1st ed. Teheran: Islamiah.
- Kashani, Fath ul-Lah ibn Shukr ul-Lah (N.D). *Tafsir Minhaj as-Sadiqin*. Edited by Mirza Abulhasan Shi'rani. Teheran: Islamiah.
- Kaviani,
- Khazin, Ali ibn Muhammad (1415). *Tafsir Khazin al-Musamma Lubab at-Ta'wil fi Ma'ani at-Tanzil*. Edited by Abd us-Salam Muhammad Ali Shahin. 1st ed. Beirut: Dar al-Kutib al-Ilmiah.
- Kulaini, Muhammad ibn Ya'qub (1429). *Al-Kafi*. Researched by Dar al-Hadith Center. 1st ed. Qom: Dar al-Hadith.
- Ma'rifat, Muhammad Hadi (1429). *At-Tafsir val-Mufasssirin fi Thawbah al-Qashib*. 4th ed. Mashhad: Jami'ah Razawiah lil-Ulum al-Islami.
- Majlisi, Muhammad Baqir (1403). *Bahar al-Anwar led-doror Akhbar al-A'emmah al-Athar*. 2nd ed. Beirut: Dar Ihya' at-Turath al-Arabi.
- Majlisi, Muhammad Baqir (1404). *Mir'at ul-Uqul fi Sharh Akhbar Al ar-Rasul*. Researched by Hashim Rasul Mahallati. 2nd ed. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiah.
- Majlisi, Muhammad Baqir (1414). *Lawami' Sahibqarani al-Mushtahir bi-Sahrh al-Faqih*. 2nd ed. Qom: Isma'ilian.
- Majlisi, Muhammad Taqi (1406). *Rawzat ul-Muttaqin fi Shrah Man la Yahzara al-Faqih*. Researched by Siyid Hussain Musawi Kirmani & Ali Panah Ishtahardi. 2nd ed. Qom: Farhang-e Islami Foundation of Muhammad Hussain Pour Kushanpour.
- Makarim Shirazi, Nasir (1374). *Tafsir-e Nimuneh*. 10th ed. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiah.
- Mawirdi, Muhammad ibn Habib (N.D). *An-Nikat val-Uyun Tafsir al-Mavirdi*. Edited by Siyid ibn Abdu l-Maqsud Abdu r-Rahim. 1st ed. Beirut-Lebanon: Dar al-Kutub al-Ilmiah.
- Mazandarani, Muhammad Salih (1382). *Sharh al-Kaf*. Researched by Abulhasan Shi'rani. 1st ed. Tehran: Al-Maktabah al-Islamiah.
- Meibudi, Abulfazl Rashi ud-Din (1371). *Kashf ol-Asrar va Uddat-ol-Abrar (Tafsir Khajih Abd ul-Lah Ansari)*. 5th ed. Edited by Ali Asghar Hikmat. Tehran: Amir Kabir.
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi (1368). *Ma'arif Qur'an: Khuda Shinasi-Keyhan Shinasi-Insan Shinasi (Qur'anic Lessons: Theolog-Astrology-Anthropology)*. 2nd ed. Qom: Dar Rah-e Haq.
- Mughnia, Muhammad Javad (1392 S.H). *Tafsir Al-Kashif*. 1st ed. Qom: Dar al-Kutub al-Islami.
- Muhammad Qasimi, Hamid (1380). *Isra'iliat va Ta'thir-e An bar Dastan-haye Anbia dar Tafasir-e Qur'an (Isra'iliat and Their Impact on the Stories of Prophets in the Qur'an)*. 1st ed. Tehran: Surush.
- Mustafawi, Hasan (1430). *At-Tahqiq fi Kalamat al-Qur'an al-Karim*. 3rd ed. Beirut-Cairo-London: Dar al-Kutub al-Ilmiah.
- Mutahhari, Murtiza (N.D). *Majmu'i Athar*. Tehran: Sadr.
- Nahavandi, Muhammad ibn Abdu r-Rahim (1386). *Nafahat ar-Rahman fi Tafsir al-Qur'an*. Researched by Dirasat Islamiah-Bi'thah Institute. 1st ed. Qom: Bi'thah.
- Nizam Neishaburi (Qomi Neishaburi), Hasan ibn Muhammad (1416). *Tafsir Ghara'ib al-Qur'an va Ragha'ib al-Forqan*. 1st ed. Beiru-Lebanon: Dar al-Kutub al-Ilmiah.
- Nuri, Mirza Hussain (1408). *Mustadrak al-Vasa'il va Mustanbat al-Masa'il*. Researched by Al al-Bayt Institute li-Ihya' at-Turath al-Arabi. 1st ed. Qom: Al al-Bayt Institute.
- Qarshi, Ali Akbar (1371). *Qamus-e Qur'an*. 6th ed. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiah.
- Qasimi, Muhammad Jamal ad-Din (1418). *Mahasin at-Ta'wil*. Edited by Muhammad Basil Uyun as-Sud. 1st ed. Beirut-Lebanon: Dar al-Kutub al-Ilmiah.

- Qurtubi, Muhammad (1364). *Al-Jami' al-Ahkam al-Qur'an*. 1st ed. Tehran: Nasir Khusruw.
- Raghīb Isfahani, Hussein ibn Muhammad (1412). *Mufradat Alfaz al-Qur'an*. 1st ed. Edited by Safwan Adnan Dawudi. Beirut: Dar al-Qalam.
- Rashid Riza, Siyid Muhammad (1414). *Tafsir al-Qur'an al-Hakim al-Mashhar bi-Isim Tafsir al-Manar*. 1st ed. Lebanon-Beirut: Dar al-Ma'rifah.
- Ravandi, Fazl ul-Lah ibn Ali (N.D). An-Nawadir. Edited by Ahmad Sadiqi Ardistani. 1st ed. Qom: Dar al-Kitab al-Arabi.
- Rowhani, Mahmud (1407). *Al-Mu'jam al-Hsa'I al-Alfaz al-Qur'an al-Karim*. 1st ed. Mashhad: Astan Quds Razawi.
- Rustami, Muhammad Hasan (1386). *Simaye Tabi'at dar Qur'an (The Reflection of Nature in the Qur'an)*. 2nd ed. Qom: Bustan-e Kitab.
- Rustami, Muhammad Hasan (1389). Baran dar Rawayat (Rain in the Narratives). *Sciences of the Hadith*. Issue 58.
- Sadiqi Tihrani, Muhammad (1406). *Al-Furqan fi Tafsir al-Quran bil-Qur'an vas-Sunnah*. 2nd ed. Qom: Farhang-e Islami.
- Sahib, Isma'il ibn Ibad (1414). *Al-Muhit fil-Lughah*. 1st ed. Edited by Muhammad Hasan Al-i Yasin. Beirut: Alam al-Kutub.
- Shaibani, Muhammad ibn Hasan (1413). *Nahj al-Bayan an Kashf Ma'ani al-Qur'an*. Edited by Hussain Dargahi. Tehran: Al-Hadi.
- Sharbini, Muhammad ibn Ahmad (1425). *Tafsir al-Khatib al-Sharbini (Al-Siraj al-Munir)*. Edited by Ibrahi Shams ud-Din. 1st ed. Lebanon-Beirut: Manshurat Muhammad Ali Beizun.
- Shazili, Siyid Qutb ibn Ibrahim (1425). *Fi Zilal al-Qur'an*. Beirut: Dar ash-Shuruq.
- Shibbir, Siyid Abd ul-Lah (1407). *Tafsir al-Jowhar ath-Thamin fi Tafsir al-Kitab al-Qura'n*. 1st ed. Kuwait: al-Alfin.
- Shukani, Muhammad (1414). Fath al-Qadir. 1st ed. Syria-Damascus: Dar ibn Kathr & Dar al-Kalam at-Tayib.
- Suyuti, Jala ad-Din Abd ar-Rahman (1404). *Dur al-Manthur fi Tafsir bil-Ma'thur*. 1st ed. Qom: Ayatol-Allah Mar'ashi Najafi Library.
- Svitil, Kathy et. al. (1387). *Zamin va Hava (Danesh baraye Hame)*. Translated by Muhammad Danesh. 1st ed. Tehran: Ilmi & Farhangi Institute.
- Tabarani, Sulayman ibn Ahmad (2008). *Tafsir al-Kabir (Al-Tabarni)*. 1st ed. Jordan: Dar al-Kitab ath-Thaqafi.
- Tabarani, Sulayman ibn Ahmad (2008). *Tafsir al-Kabir*. Edited by Hisham Badrani. 1st ed. Jordan: Dar al-Kitab ath-Thaqafi.
- Tabarsi, Fazl ibn Hasan (1372). *Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*. Edited by Fazl ul-Lah Yazdi Tabatabaai & Hashim Rasuli. 3rd ed. Tehran: Nasir Khusruw.
- Tabatabaai, Siyid Muhammad Hussain (1374). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. 2nd ed. Beirut-Lebanon: Lil-Matbu'at Institute.
- Tabatabaai, Siyid Muhammad Hussain (1374). *Tafsir a-Mizan*. Translated by Siyid Muhammad Baqir Musavi Hamidani. 5th ed. Qom: Intisharat Islami.
- Taliqani, Siyid Mahmud (1362). *Partowi az Qur'an*. 4th ed. Tehran: Intishar.
- Tha'labi Niyshaburi, Ahmad ibn Muhammad (1422). *Al-Kashf va al-Bayan*. 1st ed. Edited by Abi Muhammad ibn Ashur. Lebanon-Beirut: Dar Ihya' at-Turath al-Arabi.
- Tusi, Muhammad ibn Hasan (N.D). *At-Tibyan fi Tafsir al-Qur'an*. 1st ed. Edited by Ahmad Habib Amili. Beirut: Dar Ihya' at-Turath al-Arabi.
- Zamakhshari, Mahmud (1407). *Al-Kashshaf an Haqa'iq Ghavamiz at-Tanzil va Oyun al-Aqawil fi Vyjuh at-Ta'wil*. Edited by Mustafa Hussain Ahmad. 3rd Ed., Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi.
- Zuhayli, Vaheh (1411). *At-Tafsir al-Munir fi al-Aqidah va ash-Shri'ah val-Munhaj*. 2nd ed. Beirut-Damascus: Dar al-Fikr.